

Η ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ Ο ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΣ ΚΑΝΟΝΑΣ*

SANDRA MONTÓN SUBÍAS – SANDRA LOZANO RUBIO

ICREA / Universitat Pompeu Fabra, Departament d'Humanitats, Barcelona

Μετάφραση: Δήμητρα Κοκκινίδου

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η φεμινιστική αρχαιολογία έχει διανύσει μακρά διαδρομή στις ΗΠΑ, την Αγγλία, τον Καναδά, την Αυστραλία, τη Νορβηγία, τη Σουηδία, τη Γερμανία και την Ισπανία. Σε όλες αυτές τις χώρες κοινή αφετηρία αποτέλεσε η κριτική κατά του κυρίαρχου ρεύματος της αρχαιολογίας στον ακαδημαϊκό χώρο, το οποίο είναι επίσης ευρύτατα γνωστό με τον αγγλισμό *mainstream*.¹ Αυτή η κριτική στηριζόταν στον προβληματισμό και στη δυσaréσκεια λόγω προσωπικών εμπειριών από σεξιστικές προκαταλήψεις, οι οποίες είχαν επίπτωση στις γυναίκες σε διάφορους τομείς άσκησης του επαγγέλματος, και επιδίωκε την αλλαγή τους. Με την πάροδο του χρόνου, ωστόσο, αυτοί οι προβληματισμοί διευρύνθηκαν. Αν για ένα σημαντικό μέρος της φεμινιστικής αρχαιολογίας οι αρχικοί της σκοποί –μαζί με την εγγενή πολιτική στράτευση– εξακολουθούν να ισχύουν, άλλες ερευνήτριες έχουν θέσει ως προτεραιότητα την ένταξη στο κυρίαρχο ρεύμα, αντί για την αλλαγή του, επισημαίνοντας τον κίνδυνο απομόνωσης.

* Δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Complutum* στο πλαίσιο του αφιερώματος «Αρχαιολογική θεωρία στα ισπανικά» (τόμ. 23: 2, 2012, σελ. 163-176, <http://revistas.ucm.es/index.php/CMPL/issue/view/2339/showToc>, Departamento de Prehistoria, Universidad Complutense de Madrid). Ευχαριστώ τις συγγραφείς για την άδεια να δημοσιεύσω τη μετάφραση και τη Θεοδώρα Γρηγοριάδου για τις παρατηρήσεις.

¹ Σημ. μετφ. έμφαση του πρωτοτύπου. Ο αγγλικός όρος χρησιμοποιείται και στη συνέχεια, προτίμησα ωστόσο να τον αποδώσω ως «κυρίαρχο ρεύμα».

Συγκεκριμένα στο άρθρο αυτό θέλουμε να διερευνήσουμε τις αιτίες της δύσκολης σχέσης, η οποία υπήρξε από την αρχή, μεταξύ της φεμινιστικής αρχαιολογίας και του κυρίαρχου ρεύματος. Για μας το κυρίαρχο ρεύμα περιλαμβάνει το περιεχόμενο της ηγεμονικής επιστημονικής παραγωγής (τον λόγο και τις ερμηνείες του παρελθόντος), τον κανόνα και τις διαδικασίες –λανθάνουσες παρά εμφανείς– οι οποίες ορίζουν τις ανθρώπινες σχέσεις και συνοδεύουν τη δημιουργία τους.

Αρχικά θέλουμε να επισκοπήσουμε εν συντομία την πορεία της φεμινιστικής αρχαιολογίας, όπως αυτή εξελίχθηκε στην Ισπανία. Θα ασχοληθούμε λεπτομερέστερα με δύο συμβολές της, τις δραστηριότητες διατήρησης και την κοινωνικοϊστορική διαμόρφωση της ατομικής ταυτότητας, επειδή εκπροσωπούν, κατά τη γνώμη μας, μία μορφή φεμινιστικής σκέψης η λογική της οποίας αντιτίθεται στο κυρίαρχο ρεύμα. Καθώς υπογραμμίζουν και αναγνωρίζουν τη σημασία της αλληλεξάρτησης και των κοινωνικών δεσμών, προβάλλουν και οι δύο αξίες διαφορετικές από εκείνες στις οποίες έχει οικοδομηθεί η συμβατική συγγραφή της ιστορίας. Θεωρούμε επίσης ότι οι ίδιες συνθήκες ορίζουν και τις ανθρώπινες σχέσεις στην ακαδημαϊκή αρχαιολογική πράξη, όπου επιβραβεύονται αξίες και συμπεριφορές αντίθετες με τις ηθικές αρχές του φεμινισμού. Κατά συνέπεια αυτό θα μας επιτρέψει να επανέλθουμε στον αρχικό σκοπό του άρθρου και να αναλύσουμε τις βασικές αρχές που διέπουν τη σχέση μεταξύ της κυρίαρχης και της φεμινιστικής αρχαιολογίας. Στο ίδιο πνεύμα με προηγούμενες εργασίες (π.χ. Conkey και Gero 1997, Moser 1996, 2007, Tomášková 2007, Wiley 2007) είμαστε πεπεισμένες ότι παραμένει επιτακτική η ανάγκη να σκεφτούμε τι σημαίνει το εγχείρημα της φεμινιστικής αρχαιολογίας σε όλες τις πιθανές του διαστάσεις. Πιστεύουμε ότι το παρόν άρθρο θα αποτελέσει ένα ακόμη βήμα προς αυτή την κατεύθυνση.

Η ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΣΤΗΝ ΙΣΠΑΝΙΑ ΕΝ ΣΥΝΤΟΜΙΑ

Στην ισπανική αρχαιολογία η εμφανής διάθεση να αμφισβητηθεί ο ανδροκεντρισμός και να στραφεί το ενδιαφέρον σε ζητήματα σχετικά με τις πράξεις και τις εμπειρίες των γυναικών εκδηλώθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1980, σχεδόν μία δεκαετία αργότερα από ό,τι στη Νορβηγία και στις ΗΠΑ, όπου αυτοί οι προβληματισμοί είχαν εκφραστεί πρώτη φορά με σαφήνεια. Τότε δημοσιεύτηκε το πρώτο άρθρο σχετικά με το θέμα (Sanahuja και Picazo 1989), μολοντί η συζήτηση, πέρα από τον περιορισμένο κύκλο συγκεκριμένων ατόμων και ομάδων, μεταφέρθηκε στο ευρύτερο

ακαδημαϊκό περιβάλλον λίγο αργότερα, το 1992, κατά τη διάρκεια της συνεδρίας «Αρχαιολογία και γυναίκες», η οποία είχε διοργανωθεί στο πλαίσιο της Συνάντησης Θεωρητικής Αρχαιολογίας στο Σαντιάγο ντε Κομποστέλα. Όπως και στις άλλες χώρες, όπου είχαν ήδη πραγματοποιηθεί παρόμοιες συναντήσεις, διάφορες εισηγήτριες συνέκλιναν στη διαπίστωση ότι τόσο η άσκηση του επαγγέλματος όσο και η ερμηνεία/παρουσίαση του παρελθόντος μοιράζονταν αξίες εδραιωμένες στον σύγχρονο έμφυλο κανόνα και έθεσαν το αίτημα μιας πιο ισότιμης επαγγελματικής νοοτροπίας. Αναδρομικά έχει ενδιαφέρον να δούμε πώς και εδώ η συνάντηση έγινε βήμα ανταλλαγής εμπειριών, παρείχε σημεία αναφοράς και σε άλλες γυναίκες αρχαιολόγους, οι οποίες είχαν βιώσει τον σεξισμό του επαγγέλματος, και ενίσχυσε το ενδιαφέρον για το θέμα. Από τότε οι φεμινιστικές σπουδές έχουν εξελιχθεί σε ένα από τα δυναμικότερα πεδία του κλάδου στη χώρα μας. Ένα πεδίο με δική του οντότητα στα διεθνή συμφραζόμενα της φεμινιστικής αρχαιολογίας και στα επιμέρους συμφραζόμενα των θεωρητικών-μεθοδολογικών συζητήσεων στην Ισπανία.

Ωστόσο, όπως συμβαίνει και διεθνώς, η συμβολή της φεμινιστικής αρχαιολογίας υποτιμάται ή γίνεται ανεπαρκώς κατανοητή, ουσιαστικά περιορίζεται στην κοινωνικοπολιτική της διάσταση, κυρίως σε ό,τι αφορά τη διόρθωση της διπλής προκατάληψης κατά των γυναικών στο παρελθόν και στο παρόν (πρβλ. Montón Subías 2010β: 3-4, Montón Subías και Meyer υπό έκδοση). Χωρίς να υποτιμούμε τη σπουδαιότητα της φεμινιστικής αρχαιολογίας στην πολιτική της εκπροσώπησης, θεωρούμε σημαντικό να υπογραμμίσουμε ότι αυτή έχει επίσης συνεισφέρει στον κλάδο με αυτοκριτική και προβληματισμό, με εναλλακτικές ιστορικές ερμηνείες και με την ανάπτυξη νέων πεδίων έρευνας. Παραδείγματος χάρη, τη δεκαετία του 1970, όταν η φεμινιστική αρχαιολογία έκανε τα πρώτα της βήματα στη Νορβηγία και στις ΗΠΑ, την εποχή που βρισκόταν στο απόγειό της η διαδικαστική αρχαιολογία, ήταν πολύ σημαντικό να διαπιστώνει κανείς ότι οι ισχύουσες ερμηνείες του παρελθόντος απηχούσαν τις ιδιαίτερες επιδιώξεις και αξίες όσων τις διακήρυσσαν, ότι μεροληπτούσαν κατά των γυναικών και νομιμοποιούσαν την ηγεμονική ιδεολογία του φύλου. Έτσι η κριτική του ανδροκεντρισμού στον κλάδο αμφισβήτησε από την αρχή την παραδοσιακή επιστημολογία, εφόσον αναγνώριζε τον *καταστασιακό*² χαρακτήρα

² Σημ. μετφ. έμφαση του πρωτοτύπου. Με αυτόν τον όρο η Donna Haraway αναφέρεται στη γνώση που προσδιορίζεται από τα συμφραζόμενα παραγωγής της. Μία μορφή γνώσης δεν είναι ίση με μία άλλη: τα άτομα που υπηρετούν την εξουσία διαθέτουν περιορισμένη οπτική, ενώ όσα

της έρευνας και των αποτελεσμάτων της (βλ. π.χ. την εισαγωγή της Bertelsen κ.ά 1987 στα πρακτικά του σεμιναρίου που πραγματοποιήθηκε το 1979), κάτι που ωστόσο έχει εντυπωθεί στο αρχαιολογικό φαντασιακό ως επίτευγμα της μεταδιαδικαστικής αρχαιολογίας με αφετηρία το Κέμπριτζ τη δεκαετία του 1980 (βλ. και Hernando στον παρόντα τόμο).³

Η εισαγωγή του φεμινισμού στην ισπανική αρχαιολογία ενθάρρυνε επίσης τον θεωρητικό προβληματισμό, την κριτική επανεξέταση των αρχαιολογικών μεθόδων και αφηγήσεων, τη διατύπωση νέων υποθέσεων προς ερμηνεία ή επανερμηνεία διαφόρων συνόλων του αρχαιολογικού υλικού, την ανάπτυξη ανεξερευνήτων μέχρι τότε θεμάτων και νέων αναλυτικών κατηγοριών, με σκοπό να γίνει κατανοητή η ιστορική δυναμική των ομάδων στον παρελθόν. Έτσι γράφτηκαν ειδικές μελέτες σχετικά με τις σεξιστικές προκαταλήψεις του αρχαιολογικού λόγου και της γλώσσας –λεκτικές και μη λεκτικές– μέσω των οποίων αυτές εκφράζονται (Argelés κ.ά. 1991, González Marcén 2008α, Hornos και Rísquez 2005, Lozano 2011α, Querol 2000, 2008, Querol και Hornos 2011, Sanahuja 1991, Soler 2008)· επαναξιολογήθηκαν οι έννοιες του χρόνου, του χώρου και της ατομικής ταυτότητας (González Marcén 2008β, Hernando 2000, 2002, 2012, Montón Subías 2000, Pallarés 2000) και το ταφικό υλικό (Aranda κ.ά. 2009β, Castro κ.ά. 1993-94, Izquierdo 2007, Montón Subías 2007, 2010α, 2011, Prados 2010, Rísquez και García Luque 2007, Rísquez κ.ά. 2010, Sanahuja 2006)· έγιναν ορατές η εργασία και η συμβολή των γυναικών στο παρελθόν, οι οποίες είχαν λησμονηθεί ή περιβληθεί με στερεότυπα στις παραδοσιακές αφηγήσεις (Colomer 2005, Delgado και Ferrer 2007, Fernández 2007,

βρίσκονται με το μέρος των ανίσχυρων είναι πιθανότερο να διατυπώνουν πιο αξιόπιστα συμπεράσματα. Με άλλα λόγια η κοινωνικά υποδεέστερη θέση συνιστά επιστημολογικό πλεονέκτημα, στον βαθμό που συμβάλλει στη σφαιρικότερη θεώρηση του κόσμου. Κατ' αυτόν τον τρόπο οι γυναίκες μπορούν να αναλύσουν πληρέστερα την πατριαρχία εκκινώντας από τη δική τους ζωή. Σε κάθε περίπτωση η Haraway επισημαίνει «τον κίνδυνο να εξιδανικεύσουμε και να οικειοποιηθούμε την οπτική των λιγότερων ισχυρών, καθώς διεκδικούμε να δούμε από τη δική τους θέση. Η θέαση από κάτω δεν είναι ούτε εύκολη ούτε χωρίς προβλήματα, ακόμη και αν «εμείς» [οι φεμινίστριες] έχουμε τη «φυσική» μας κατοικία στο μεγάλο υπόγειο γήπεδο της υποταγμένης γνώσης. Οι θέσεις των καταπιεσμένων δεν εξαιρούνται από την κριτική επανεξέταση, την αποκωδικοποίηση, την αποδόμηση και την κριτική ερμηνεία» (Situated knowledges: the science question in feminism and the privilege of partial perspective, *Feminist Studies* 14: 3, 1988, 583-584).

³ Σημ. μετφ. Teoría arqueológica y crisis social, *Complutum* 23: 2 (2012), 127-145.

Orozco 2005, Prados 2007, Sánchez Romero 2000, Sánchez Romero και Moreno 2005), και στο επάγγελμα (Cárdaba κ.ά. 1998, Díaz-Andreu και Sanz Gallego 1994) και αμφισβητήθηκαν, αν και προκαταρκτικά μέχρι στιγμής, οι ρόλοι και τα πρότυπα του ανδρισμού που προβάλλονται μέσω του παρόντος (Aranda κ.ά. 2009α). Δεν απουσιάζουν επίσης οι θεωρήσεις και/ή οι γενικές συνθέσεις της αρχαιολογίας του φύλου, της φεμινιστικής αρχαιολογίας και της αρχαιολογίας των γυναικών (Colomer κ.ά. 1999, Cruz Berrocal 2009, Díaz-Andreu 2005, Díaz-Andreu και Montón Subías 2012, González Marcén 2006, Lozano 2011β, Montón Subías υπό έκδοση, Montón Subías και Meyer υπό έκδοση, Sánchez Liranzo 2008, Sánchez Romero 2009, Vila 2011, Zarzalejos 2008), οι εθνοαρχαιολογικές αναλύσεις του φύλου (Hernando 2010, Hernando κ.ά. 2011) ή οι μελέτες σχετικά με το φύλο και την τέχνη (Escoriza 2002, Hernández 2005, Lozano 2008, Masvidal και Picazo 2005).

Όπως και στις χώρες που πρωτοπόρησαν, όλα αυτά τα ζητήματα άρχισαν να εισάγονται στο πανεπιστήμιο μέσω της φεμινιστικής οπτικής. Ωστόσο ήταν διαφορετικό το θεωρητικό-μεθοδολογικό περιβάλλον στο οποίο εντάχθηκαν και το υπόδειγμα στο οποίο στηρίχθηκαν, καθώς στις θεωρητικές συζητήσεις στην Ισπανία κυριαρχούσαν ο πολιτισμικός ιστορικισμός και η περιγραφή του υλικού. Αυτός ο τρόπος άσκησης της αρχαιολογίας αμφισβητήθηκε πρωτίστως από τον μαρξισμό, ο οποίος ωστόσο αντλούσε από τη διαδικαστική μεθοδολογία, την τόσο δημοφιλή στον αγγλόφωνο κόσμο. Η ιδιαίτερη παρουσία των μαρξιστικών ιδεών στα ισπανικά πανεπιστήμια γίνεται κατανοητή, αν ληφθεί υπόψη το ιστορικό-πολιτικό πλαίσιο αμέσως μετά τη δικτατορία του Φράνκο (βλ. Vincent 1994). Έτσι οι πρώτες αρχαιολόγοι με φεμινιστικούς προβληματισμούς εκκινούσαν από ένα ισχυρό μαρξιστικό υπόβαθρο, το οποίο τις ώθησε να αμφισβητήσουν τις αναλύσεις του φύλου αγγλοσαξωνικής προέλευσης. Δυσπιστούσαν προς ό,τι θεωρούσαν χλιαρή πολιτική στράτευση και ελλιπές ενδιαφέρον για την υλιστική ορθοδοξία. Έτσι εξηγείται η αρχική προτίμηση για τον όρο βιολογικό φύλο και η δυσπιστία προς την κατηγορία του κοινωνικού φύλου⁴ (βλ. π.χ. Colomer κ.ά. 1993: 5). Μόνο αργότερα, υπό τη συνεχή πίεση της αγγλόφωνης συγγραφικής παραγωγής και την επίδραση άλλων επιστημών, όπως η ιστορία ή η ανθρωπολογία, η αρχαιολογία του φύλου με την αυστηρή έννοια του όρου –αυτή που περιλαμβάνει το φύλο ως αναλυτική κατηγορία– εισήχθη στην ακαδημαϊκή κοινότητα της Ισπανίας. Αυτό αποτέλεσε την

⁴ Σημ. μετφ. *sexo* (βιολογικό φύλο) / *género* (κοινωνικό φύλο).

αφετηρία και άλλων φεμινιστικών αρχαιολογιών, οι οποίες συνυπάρχουν από τότε με την αρχική μαρξιστική. Σε ορισμένες σύγχρονες προσεγγίσεις της μαρξιστικής παράδοσης παραμένει σαφής η επιθυμία διαφοροποίησης από τις αρχαιολογίες του φύλου (Escoriza και Sanahuja 2005, Pérez 2011, Sanahuja 2002, Vila 2011 και επισκόπηση των σημαντικότερων συμβολών του μαρξιστικού φεμινισμού στην Ισπανία σε Vargas 2004). Γι' αυτόν τον λόγο στην Ισπανία, εκτός από τις φεμινιστικές ή μη φεμινιστικές αρχαιολογίες του φύλου, υπάρχουν επίσης φεμινιστικές αρχαιολογίες που μπορεί να αφορούν το φύλο ή όχι (Montón Subías υπό έκδοση).

ΤΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΓΝΩΣΗΣ: ΑΞΙΕΣ ΚΑΙ ΕΠΙΔΙΩΞΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΟΥ ΠΑΡΕΛΘΟΝΤΟΣ

Με δεδομένη τη μακρά πια διαδρομή του φεμινισμού στον ακαδημαϊκό κόσμο θα πρέπει να γίνει σαφές ότι ένας από τους κύριους σκοπούς της φεμινιστικής αρχαιολογίας, εφόσον αυτή είναι πολιτικά στρατευμένη στην εξάλειψη της πατριαρχίας, συνίσταται στην προώθηση μιας αλλαγής στη νοοτροπία του κλάδου, η οποία θα θέσει τέρμα στις σεξιστικές προκαταλήψεις και –κυρίως μέσω της θεωρίας queer– επίσης στις ετεροσεξιστικές προκαταλήψεις. Αυτό περιλάμβανε και περιλαμβάνει την ανάσυρση των γυναικών από την αφάνεια στην ερμηνεία του παρελθόντος, αναμφίβολα μία συνεχή –και πολύ λογική– στρατηγική σε πρώτη φάση ύστερα από δεκαετίες λήθης και/ή αναπαραγωγής στερεοτύπων και μόνο. Ωστόσο οι σκοποί της πάντα ήταν ευρύτεροι, βαθύτεροι και πιο σύνθετοι (βλ. π.χ. Conkey και Spector).

Ως μέρος αυτής της αλλαγής στη νοοτροπία του κλάδου η φεμινιστική αρχαιολογία μάς καλεί να σκεφτούμε τις αξίες τις οποίες πρέπει να εντάξουμε στη συγγραφή της ιστορίας και να συμβάλουμε, κατά το μέτρο του δυνατού, στη διαμόρφωση μιας νέας δημόσιας ορθολογικότητας (Montón Subías υπό έκδοση). Το ζητούμενο δεν είναι απλώς να συμπεριλάβουμε νέους φορείς δράσης με τη μορφή γυναικών, παιδιών, ηλικιωμένων, τρίτων φύλων κτλ., για να συμπληρώσουμε τις παραδοσιακές ερμηνείες –κάτι αρκούντως αποδεκτό από τον ακαδημαϊκό κανόνα–, αλλά να ερευνήσουμε τις αξίες και τις επιδιώξεις βάσει και μέσω των οποίων κατασκευάζεται ο θεωρητικός λόγος του κυρίαρχου ρεύματος και να αποκαλύψουμε ότι η βαθύτερη λογική του είναι η λογική της πατριαρχικής τάξης. Με αυτή την

έννοια, όπως ο φεμινισμός, ως πολιτική πρόταση, δέχεται ισχυρή επίθεση, όταν καταδεικνύει τις δομικές αδικίες, η φεμινιστική αρχαιολογία βλέπει τους πιο φιλόδοξους σκοπούς της να αναχαιτίζονται, να τίθενται βίαια στο στόχαστρο ή να αγνοούνται από το κυρίαρχο ρεύμα, επειδή αμφισβητούν τα ανδροκεντρικά θεμέλια που το στηρίζουν.

Ακριβώς σε αυτή τη διαδικασία ακαδημαϊκού στοχασμού οι γυναίκες και οι άνδρες θεωρητικοί του φεμινισμού, σε διάφορα πεδία των κοινωνικών και των ανθρωπιστικών επιστημών, έχουν δείξει ότι ο ανδροκεντρισμός επιδρά αρνητικά στην επιστημονική γνώση, επειδή μεροληπτεί εναντίον της από την αρχή (Intemann 2010: 792): επειδή παράγει αφηγήσεις που εξαίρουν μόνο αξίες, συμπεριφορές και ιδιότητες συνδεδεμένες με τον λεγόμενο «ηγεμονικό ανδρισμό» (Connell και Messerschmidt 2005): την ατομικότητα, την εξουσία, τον λόγο, τον αυτοέλεγχο, τη βία –ως επίδειξη απόκτησης, άσκησης ή ανάκτησης της εξουσίας–, την αλλαγή, την τεχνολογική ανάπτυξη ή τον ανταγωνισμό. Ο ανδροκεντρισμός εδράζεται σε μία λογική που προϋποθέτει την απόκρυψη και απόρριψη όσων αξιών, συμπεριφορών και ιδιοτήτων θεωρούνται γυναικείες (πρβλ. Seidler 2000: 18) και δημιουργεί αγεφύρωτο χάσμα μεταξύ λόγου (πολιτισμού) και συναισθήματος (φύσης) (Arneil 1999, de Beauvoir 1949, MacCormack και Strathern 1980, Ortner 1974, Rivera 1994: 207, Silva 1998, Hernado στον παρόντα τόμο). Δεν είναι δύσκολο να διαπιστώσουμε ότι αυτή είναι και η γενική τάση με την οποία ευθυγραμμίζονται τα «μεγάλα» θέματα της αρχαιολογικής έρευνας, ανεξάρτητα από το επιστημονικό υπόδειγμα αφορμήσής τους, όπως σωστά επισημαίνει η Hernado (Hernado υπό έκδοση, βλ. επίσης Escoriza και Sanahuja 2005: 111). Επιπλέον σε αυτή τη διαδικασία προβληματισμού οι γυναίκες και, μεταξύ αυτών, οι φεμινίστριες αρχαιολόγοι, λόγω της καταστασιακής εμπειρίας τους, επειδή ποτέ δεν ανήκαν στον κυρίαρχο ανδρισμό, εκκινούν από πλεονεκτική θέση. Πρόκειται γι' αυτό που πολλές φεμινίστριες διανοήτριες –αναπτύσσοντας μαρξιστικές έννοιες (πρβλ. Harding 1986: 26, Porter 2006: 135, Tanesini 1999: 139-140)– ονομάζουν επιστημικό προνόμιο των γυναικών ως υποτελούς ομάδας, καθώς οι τελευταίες είναι περισσότερο εκτεθειμένες στη μονομέρεια της γνώσης που τις αποκλείει (Collins 1990, Hartsock 1983, Rose 1983, Smith 1988, Wylie 2005). Αυτή είναι μία ιδιαίτερη συνθήκη –η τοποθέτηση πέρα από τον κυρίαρχο ανδρισμό–, η οποία μπορεί να ισχύει και στην περίπτωση των ατόμων ιθαγενούς καταγωγής στις πρώην αποικίες (Atalay 2012, Watkins 2000), των υποτιμημένων εθνοτήτων που

υφίστανται διακρίσεις (Blakey 1983, Franklin 2001) ή της διαφοροποίησης από την ετεροκανονική σεξουαλικότητα (Dowson 1998, Voss 2008).

Στην ισπανική αρχαιολογία υποστηρίζεται προ πολλού ότι η ιστορία μπορεί και πρέπει να γραφτεί με άλλον τρόπο. Σε αυτό ακριβώς το σημείο θα αναφερθούμε εκτενέστερα σε δύο από τις εν λόγω εναλλακτικές προτάσεις: στις δραστηριότητες διατήρησης και στην κοινωνικοϊστορική διαμόρφωση της ατομικής ταυτότητας. Και οι δύο προτείνουν διαφορετικούς τρόπους κατανόησης των ανθρώπινων ομάδων, εφόσον υπογραμμίζουν την αξία των κοινωνικών δεσμών και της επικοινωνίας, της στοργής και της ανάπτυξης σχέσεων και φροντίδας ως θεμελιωδών στοιχείων της κοινωνικής ζωής. Η έμφαση αυτή αναδεικνύει τη σημασία της σχεσιακότητας,⁵ της αλληλεξάρτησης, της σταθερότητας, της διάρκειας, της μονιμότητας και της επανάληψης στη διαδρομή της ιστορίας, ακριβώς εκείνων των όψεων που λησμονούνται στις παραδοσιακές αφηγήσεις, επειδή θεωρούνται ανταγωνιστικές ως προς τον ηγεμονικό ανδρισμό, σύμφωνα με την οπτική του οποίου έχουν γραφτεί.

Η έννοια των δραστηριοτήτων διατήρησης ανάγεται στις αρχές της δεκαετίας του 1990 και διατυπώθηκε από μία ομάδα φεμινιστριών αρχαιολόγων του Αυτόνομου Πανεπιστημίου Βαρκελώνης, ως μέρος της έμφασης την οποία απέδιδε ο μαρξιστικός φεμινισμός στην ανάλυση των μορφών εργασίας και στις υλικές συνθήκες της ζωής των γυναικών. Αυτή η προσέγγιση πρότεινε την εμβάθυνση της έρευνας σε ένα συγκεκριμένο πεδίο της κοινωνικής παραγωγής και αναπαραγωγής, ένα πεδίο λησμονημένο από την παραδοσιακή ιστορική αφήγηση (συμπεριλαμβανομένης της μαρξιστικής). Πολύ σύντομα προσείλκυσε και άλλες ερευνήτριες, οι οποίες βρήκαν στην εν λόγω έννοια ένα χρήσιμο εργαλείο για να καταστήσουν ορατές και να αξιολογήσουν τις εμπειρίες των γυναικών στο παρελθόν. Αυτή η πρόταση εμπλουτίζεται μέχρι σήμερα χάρη στη συμβολή διαφόρων ερευνών εντός και εκτός Ισπανίας (βλ. π.χ. Montón Subías και Sánchez Romero 2008).

Περισσότερο από δύο δεκαετίες μετά την εμφάνισή της η βιβλιογραφία των δραστηριοτήτων διατήρησης περιλαμβάνει γενικές θεωρήσεις των συνδηλώσεων και των στοιχείων της σχετικής έννοιας (Picazo 1997, González Marcén και Picazo 2005, González Marcén κ.ά. 2008, Montón Subías 2000), ειδικές μελέτες συγκεκριμένων

⁵ Σημ. μετφ. Η σχεσιακότητα (relacionalidad) δηλώνει τη διαμόρφωση των ανθρώπινων σχέσεων με βάση τη συνάφεια και τη συσχέτιση, δηλαδή την έννοια του ανήκειν. Η αλληλεπίδραση με τον εξωτερικό κόσμο νοείται ως δυναμική συμμετοχή σε μία κατάσταση την οποία τα δρώντα υποκείμενα καλούνται να προσδιορίσουν και να ερμηνεύσουν.

δραστηριοτήτων, όπως η διατροφή (Colomer 1996, Montón Subías 2002), η φροντίδα (Alarcón 2007, Montón Subías 2010γ, Sánchez Romero 2007), η κοινωνικοποίηση των παιδιών (Sánchez Romero 2007, 2008) και η ανάλυση συγκεκριμένων αρχαιολογικών συμφραζομένων (Alarcón κ.ά. 2008, de Pedro 2006). Επιπλέον οι δραστηριότητες διατήρησης αποδείχθηκαν ιδιαίτερα αποτελεσματικό εργαλείο για να αξιολογηθεί η κοινωνική δυναμική στη μακρά της διάρκεια και να αποτιμηθούν από διαφορετική οπτική οι περίοδοι που θεωρούνται ιστορικά μεταβατικές (Colomer κ.ά. 1998, Curià και Picazo 2000, González Marcén κ.ά. 2007, Sánchez Romero και Aranda 2005).

Ως δραστηριότητες διατήρησης νοούνται μία ολόκληρη σειρά εργασιών βασικών και απαραίτητων για να διασφαλιστεί η σταθερότητα και η αναπαραγωγή της ζωής και των μορφών της σε οποιαδήποτε ανθρώπινη ομάδα. Αυτές οι δραστηριότητες και ο τρόπος οργάνωσής τους διέφεραν κατά πολιτισμό, αλλά σε γενικές γραμμές περιλαμβάνουν ό,τι σχετίζεται με την προμήθεια, την κατεργασία και την παρασκευή της τροφής, τη βασική υφαντουργική παραγωγή, τη δημόσια υγιεινή και υγεία, την εξυπηρέτηση και τη φροντίδα των άλλων και την κοινωνικοποίηση των παιδιών. Η πολιτισμική διαφοροποίηση, την οποία μπορεί να παρουσιάζουν, δεν αναιρεί ωστόσο τον δομικό ρόλο τον οποίο διαδραματίζουν. Αναπτύσσονται σε καθημερινή βάση και συνδέονται άρρηκτα με το πλέγμα σχέσεων το οποίο δημιουργούν και εντός του οποίου εκτυλίσσονται. Με αυτή την έννοια διασφαλίζουν τους βασικούς δεσμούς που διατηρούν τη συνοχή της ομάδας. Πρέπει να διευκρινιστεί ότι κάποιες από αυτές τις δραστηριότητες, όπως, παραδείγματος χάρη, η μαγειρική ή η υφαντουργία, με εμφανή υλική παρουσία στις αρχαιολογικές μαρτυρίες, προσελκύουν πολύ συχνά το αρχαιολογικό ενδιαφέρον, αν και αυτό δεν συνεπάγεται κατ' ανάγκην φεμινιστική προσέγγιση ή ανάλυση σύμφωνη με την αρχαιολογία του φύλου. Η καινοτομία να αποδοθούν με την ίδια ονομασία έγκειται στην ανάδειξη της συλλογικής λειτουργίας που τις χαρακτηρίζει, επειδή διαφορετικά αυτή η λειτουργία συσκοτίζεται. Επιπλέον η εννοιολογική τους συνένωση παρέχει μία σαφή βάση για να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη των γενικών κοινωνικών αξιών τις οποίες ενσαρκώνουν. Άρα η προτεινόμενη προσέγγιση υπογραμμίζει τη δομική λειτουργία αυτών των δραστηριοτήτων, οι οποίες, λόγω του καθημερινού χαρακτήρα τους, εγγυώνται την κοινωνική αντοχή (Colomer κ.ά. 1999: 54), καθώς διασφαλίζουν την αφομοίωση των αλλαγών από νέους τρόπους επανάληψης και επανεμφάνισης, οι οποίοι επαναφέρουν τη βασική σταθερότητα και επιτρέπουν την επιβίωση της ομάδας

(González Marcén κ.ά. 2008: 4). Η ανάλυση της καθημερινότητας κατά τη διάρκεια μακρών ιστορικών περιόδων, των μορφών μονιμότητας ή μεταβολής της επιτρέπει να κατανοήσουμε πληρέστερα το πλέγμα των διαφόρων παραγόντων –όπως και των θεωρούμενων μακροπαραγόντων– που συνθέτουν τον κοινωνικό ιστό, καθώς και των αλλαγών και μεταβολών του.

Επιπλέον η παραπάνω προσέγγιση υπογραμμίζει τη σημασία της σχεσιακότητας και της αλληλεξάρτησης, τις οποίες τροφοδοτούν αυτές οι δραστηριότητες – θεωρούμενες μέχρι πρόσφατα ότι προσιδιάζουν αποκλειστικά στη γυναικεία ταυτότητα–, στην ίδια κατεύθυνση με ερευνήτριες που έχουν εισηγηθεί την «ηθική της φροντίδας», όπως η Nancy Chodorow, η Susan Leigh Star ή η Carol Gilligan, αντιδογματικές μαρξίστριες ερευνήτριες, όπως η Anna Jónasdóttir, και ερευνήτριες που εκπροσωπούν τον φεμινισμό της διαφοράς του φύλου, συνδεδεμένο με το Βιβλιοπωλείο των Γυναικών του Μιλάνου, όπως η Louisa Muraro και η Adriana Cavarero. Σε αυτό το εγχείρημα εντάσσεται ακόμη μία από τις πιο πρωτότυπες συμβολές της φεμινιστικής αρχαιολογίας στην Ισπανία: αυτή που προτείνει την ερμηνεία των ιστορικών αιτίων της έμφυλης ανισότητας στον δυτικό κόσμο με έμφαση στη μελέτη των μηχανισμών μέσω των οποίων διαμορφώνεται η ατομική ταυτότητα και ειδικότερα στην ανάλυση της αλληλεπίδρασης μεταξύ σχεσιακής και εξατομικευμένης ταυτότητας.

Αυτή η ερευνητική τάση, η οποία εμφανίστηκε στη Μαδρίτη στα τέλη της δεκαετίας του 1990, είχε αφετηρία διαφορετική από εκείνη των περισσότερων φεμινιστικών μελετών, δεδομένου ότι αρχικά δεν εστίασε την προσοχή της στις γυναίκες, αλλά στον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι συγκροτούν την ταυτότητά τους (Hernando 2002, 2005). Με βάση τις δικές της εθνοαρχαιολογικές έρευνες και φιλοσοφικές, ψυχολογικές, κοινωνιολογικές και ανθρωπολογικές μελέτες που είχαν ήδη εμβαθύνει στις διαφορές μεταξύ σχεσιακής και εξατομικευμένης ταυτότητας, η Hernando υποστήριξε ότι η ατομικότητα και η σχεσιακότητα αποτελούν «δέσμες» χαρακτηριστικών που συνδυάζονται, με τρόπο δυναμικό και πολύπλοκο, στο ίδιο άτομο ανάλογα με τη θέση του ως προς την εξουσία ή τον έλεγχο της κοινωνικής ομάδας (Hernando 2012). Με αφετηρία αυτή τη θέση η συγγραφέας ανέλυσε τη γενεαλογία των σύγχρονων έμφυλων ταυτοτήτων στον δυτικό κόσμο συμπεραίνοντας ότι στις ανθρώπινες κοινωνίες αρχικά όλοι οι άνδρες και οι γυναίκες είχαν χαρακτηριστικά σχεσιακής ταυτότητας (από δομική άποψη όμοια με εκείνα που διακρίνουν τους σύγχρονους κυνηγούς/τροφοσυλλέκτες, βλ. Hernando στον παρόντα

τόμο). Η σχεσιακή ταυτότητα διαμορφωνόταν επίσης μέσω των δραστηριοτήτων διατήρησης, οι οποίες επικρατούσαν, σύμφωνα με την παραπάνω προσέγγιση, όταν εμφανίστηκε η ομαδική ζωή. Επομένως και οι δύο ερμηνείες αποφεύγουν την ουσιοκρατία που συνδέεται με το βιολογικό φύλο.

Κατά την Hernando (ό.π. και στον παρόντα τόμο) οι άνδρες –ιδιαίτερα όσοι συνδέονταν με τη σφαίρα εξουσίας– διαμόρφωσαν την ατομικότητά τους αργά και σταδιακά, ενώ οι γυναίκες διατήρησαν τη σχεσιακή τους ταυτότητα (η οποία προηγουμένως χαρακτήριζε όλα τα μέλη της ομάδας και είναι απαραίτητη για τη διασφάλιση της κοινωνικής και συναισθηματικής συνοχής των ανθρώπινων ομάδων). Με την εμφάνιση της νεωτερικότητας χαρακτηριστικά ατομικότητας ανέπτυξαν και οι γυναίκες, αλλά, λόγω της διαφορετικής ιστορικής τους διαδρομής, υπήρχε διαφορά ανάμεσα σε ό,τι διακρίνει σήμερα τους άνδρες και τις γυναίκες, εφόσον οι άνδρες είχαν διασφαλίσει τη συμμετοχή τους στη διαμόρφωση της αναγκαίας σχεσιακής ταυτότητας μέσω συμπληρωματικών και άνισων σχέσεων με γυναίκες ειδικευμένες σε αυτό το είδος ταυτότητας, ενώ οι γυναίκες της νεωτερικότητας έπρεπε να ενσαρκώσουν από μόνες τους και τις δύο μορφές ταυτότητας (τη σχεσιακή και την εξατομικευμένη), επειδή οι άνδρες ιστορικά δεν έχουν εκπαιδευτεί για να λειτουργούν ως «συναισθηματικό συμπλήρωμα» των γυναικών. Αναφέραμε παραπάνω ότι, σύμφωνα με τον δικό μας έμφυλο κανόνα, η εξατομικευμένη ταυτότητα σχετίζεται με τον ηγεμονικό ανδρισμό. Ασφαλώς υποστηρίζεται, σε διάφορες περιπτώσεις, ότι ο ηγεμονικός ανδρισμός συνιστά μια κοινωνικά κατασκευασμένη προσδοκία και άρα έναν μύθο, μία μυθοπλασία, μία φαντασία, ένα ιδανικό πρότυπο (πρβλ. Blazina 2003, Connell 1995, Easthope 1990, Guash 2006, Pleck 1993). Ακόμη η Hernando μελέτησε πώς η μορφή ατομικότητας, η οποία τον χαρακτηρίζει, στηρίζεται ιστορικά στις αξίες –της σχεσιακότητας– τις οποίες απορρίπτει και συγκαλύπτει (Hernando 2012 και στον παρόντα τόμο, βλ. επίσης Seidler 2000: 18). Ο αρχαιολογικός λόγος της νεωτερικότητας, εφόσον υπερασπίζεται τη βαθμιαία αντικατάσταση της σχεσιακής από την εξατομικευμένη ταυτότητα –και του συναισθήματος από τη λογική–, δεν δημιούργησε, από την εποχή της προϊστορίας, παρά μία μυθοπλασία προβάλλοντας στο παρελθόν τη λογική του παρόντος, την οποία επιθυμεί να νομιμοποιήσει.

Καμία από τις παραπάνω προσεγγίσεις δεν προτείνει την αντιστροφή των ερμηνευτικών σχημάτων για να εξάρει τις αξίες της σχεσιακότητας σε αντιδιαστολή με εκείνες της ατομικότητας, αλλά για να διεκδικήσει την αναγκαία αναγνώριση

αξιών και ιδιοτήτων που, επειδή συνδέονται παραδοσιακά με τις γυναίκες στην ιδιαίτερη ιστορική μας διαδρομή, παρουσιάζονται ως ανταγωνιστικές χωρίς να είναι, αξίες και ιδιότητες χωρίς τις οποίες είναι αδύνατη η διατήρηση της ανθρώπινης ζωής (Hernando 2012, Montón Subías 2010γ: 28).

Η ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΚΥΡΙΑΡΧΟ ΠΕΥΜΑ ΣΤΗΝ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ

Η ακαδημαϊκή κοινότητα και το πανεπιστήμιο –ένας από τους κύριους θεσμούς της– διαμορφώνουν έναν δημόσιο χώρο κατ’ αντονομασία· έναν δημόσιο χώρο που δίνει όνομα στον κόσμο, που «εκφράζει με λέξεις τι είναι επιστήμη, τι είναι κοινωνία, τι είναι τέχνη, πολιτική, ιστορία, σκέψη, υγεία, δικαιοσύνη, ανθρώπινες σχέσεις κτλ.» (Rivera 2005: 1161), μέσα σε ένα πλαίσιο σχέσεων, το οποίο, «καθώς έχει διαμορφωθεί κατ’ εικόνα των ανδρών» (Seidler 2000: 1), αφορά πριν από όλα την εξουσία και την ιεραρχία. Άρα ένα πλαίσιο ανάλογο με αυτό που περιγράψαμε παραπάνω, όταν αναφερθήκαμε στο περιεχόμενο της αρχαιολογικής γνώσης, όπου επιβραβεύονται πριν από όλα αξίες, στάσεις και συμπεριφορές που αφορούν τον κανονιστικό ανδρισμό. Αξίες, στάσεις και συμπεριφορές που πραγματικά κυριαρχούν στις σχέσεις μεταξύ διδακτικού προσωπικού και διδασκομένων, μεταξύ καταξιωμένων ερευνητών και ερευνητριών και όσων βρίσκονται στην αρχή της σταδιοδρομίας τους και μεταξύ των ίδιων των καταξιωμένων ερευνητών και ερευνητριών στην προσπάθειά τους να αποκτήσουν μέσα για να πολλαπλασιάσουν την εξουσία τους. Οι ιεραρχικές και ασύμμετρες σχέσεις, που συχνά καθορίζουν τη χορήγηση υποτροφιών και την επίβλεψη διδακτορικών διατριβών, τη διεύθυνση ερευνητικών προγραμμάτων ή απλώς την υπογραφή επιστημονικών δημοσιεύσεων – και τη σειρά των ονομάτων σε αυτές–, είναι μερικά παραδείγματα. Στην ακραία εκδοχή τους, στην οξύτερη μορφή τους, υποκρύπτουν κακές επιστημονικές μεθόδους, αναμφίβολα το πιο αποκρουστικό πρόσωπο της επιστήμης: ενδογαμία, δουλοπρέπεια, πελατειακές σχέσεις, «τιμητική» συγγραφή, παραποίηση δεδομένων, ψυχολογική βία και πολλά άλλα, περισσότερα από όσα μπορεί να βρει κανείς στη διεύθυνση <http://www.corrupcio.com/>. Το φαινόμενο καταγγέλλεται όλο και συχνότερα στις ακαδημαϊκές δημοσιεύσεις και στην Ισπανία (Cruz Berrocal υπό έκδοση, González Ruibal 2011, Penalva 2011, Peñasco 2005, Piñuel 2005, Simone 2000, Vázquez-Cupeiro και Elston 2006) και εκφράζεται προ πολλού στον κόσμο της πεζογραφίας,

παραδείγματος χάρη, μέσω της λεγόμενης «επιστημονικής μυθοπλασίας» (Djerassi 1989, 1998).

Ο φεμινισμός, ως πολιτικό εγχείρημα, αντιτίθεται σε όποιο σύστημα παράγει εκμετάλλευση και κυριαρχία (Collins 1990: 37-38), άρα και στις επιστημονικές μεθόδους που βασίζονται στη συγκέντρωση εξουσίας και τρέφονται από την ανισότητα. Με αυτή την έννοια δυστυχώς εξακολουθεί να έχει εξαιρετικά περιορισμένη απήχηση στην ακαδημαϊκή κοινότητα, παρά τη σχετική επιτυχία που μπορεί να είχε η πολιτική της εκπροσώπησης, διπλή στην περίπτωση της αρχαιολογίας, η οποία διεκδικεί τη συμμετοχή των γυναικών στην άσκηση του επαγγέλματος και στις αφηγήσεις του παρελθόντος. Εδώ ακριβώς έγκειται η κύρια αντίφαση μεταξύ φεμινισμού και κυρίαρχου ρεύματος, στο σημείο όπου η συνύπαρξή τους γίνεται περίπλοκη, τεταμένη, επίπονη και δύσκολη, καθώς και οι δύο διέπονται από κριτήρια και κανόνες εξ ορισμού ασύμβατους. Σε αυτό οφείλεται και το αδιέξοδο ορισμένων ερευνητριών –αλλά και ορισμένων ερευνητών–, επειδή ακολουθούν πρότυπα που αντιτίθενται στις αρχές τους (πρβλ. Arnaus 2010, Caballero 2010). Συγκεκριμένα στη δική μας περίπτωση, της φεμινιστικής αρχαιολογίας, το αδιέξοδο επιτείνεται, καθώς γίνεται εμφανής η δυσαρμονία των αξιών που εξαίρονται στην αφήγηση του παρελθόντος και αυτών που αναδεικνύονται στην καθημερινή πράξη της έρευνας, ακριβώς αυτών που στις ιστορικές ερμηνείες έχουν επικριθεί ως ανδροκεντρικές.

Σε κάποιους τομείς του κλάδου μας έχει δημιουργηθεί η λανθασμένη εντύπωση –κυρίως εξαιτίας της επιφανειακής και παρεξηγημένης σχέσης που υπάρχει μερικές φορές μεταξύ της φεμινιστικής αρχαιολογίας και της αρχαιολογίας του φύλου (π.χ. Renfrew και Bahn 2012: 225-228)– ότι ο φεμινισμός έχει πια καταλάβει τη θέση του στο κυρίαρχο ρεύμα και επιπλέον μία θέση πολύ ορατή (βλ. ωστόσο την κριτική του Fernández 2006: 149). Αυταπατώμαστε αν πιστεύουμε ότι ο φεμινισμός μπορεί να αλλάξει αθόρυβα το κυρίαρχο ρεύμα, χωρίς να προκαλέσει απόρριψη ή ενόχληση επειδή, με πλήρη επίγνωση των συνεπειών, θα άλλαζε κάθε όψη της επιστημονικής πράξης. Στην πραγματικότητα, μερικές φορές, συνέβη ακριβώς το αντίθετο και ήταν το κυρίαρχο ρεύμα που άλλαξε κάποιες κατευθύνσεις της φεμινιστικής αρχαιολογίας. Θεωρούμε ότι οι σπουδές φύλου αποτελούν χαρακτηριστικό παράδειγμα, γιατί, μολονότι οι γυναίκες που τις εισήγαγαν στον κλάδο μας ήταν φεμινίστριες (Conkey και Spector 1984), η επιθυμία τους να ενταχθούν στο κυρίαρχο ρεύμα με κάθε τίμημα, ο φόβος μήπως εξοστρακιστούν (ή μήπως κατηγορηθούν για μονομέρεια ή

επιστημονική ανεπάρκεια) συνετέλεσαν, σε κάποιες περιπτώσεις, στην αποδυνάμωση της αρχικής φεμινιστικής τους κριτικής (πρβλ. Engelstad 1999, 2007, Montón Subías υπό έκδοση). Από το άλλο μέρος πρόκειται για σύνηθες φαινόμενο της μετανεωτερικής εποχής, όπου στην πραγματικότητα η αποδοχή της διαφοράς βρίσκεται χώρο μόνο ως επίφαση της διαφοράς και ακυρώνει την αληθινή διαφορά (Benavides 2005).

Παραδόξως αυτό δεν άλλαξε ουσιαστικά την ανδροκεντρική δυναμική της εξουσίας, μολονότι είναι πια αναμφισβήτητη η παρουσία των φεμινιστικών σπουδών και των σπουδών φύλου στον κλάδο μας. Είναι ωστόσο βέβαιο ότι κάποιες αρχαιολόγοι έχουν επικρίνει τον σεξισμό μιας από τις πιο καθοριστικές μεθόδους μας, της έρευνας πεδίου (Gero 1996 –βλ. ωστόσο τον αντίλογο του Politis 2001– Moser 1996, 2007, Ruiz 2008), και έχουν διατυπώσει κάποιες προτάσεις με σκοπό την αλλαγή του (Conkey και Gero 1997, Tomášková 2007). Πράγματι, στη Συνάντηση Θεωρητικής Αρχαιολογίας στο Σαντιάγο, στην οποία αναφερθήκαμε παραπάνω, μία από τις εισηγήσεις –που δεν δημοσιεύτηκε ποτέ – κινούνταν σε αυτό το πνεύμα, καθώς έθετε το ερώτημα αν στην αρχαιολογία είμαστε όλες άνδρες (Colomer κ.ά. 1992). Προσωπικά είμαστε πεπεισμένες ως προς την ανάγκη να συνεχίσουμε να σκεφτόμαστε τη σαφήνεια και τις συνδηλώσεις της πολιτικής μας στράτευσης με σκοπό την αλλαγή της ακαδημαϊκής νοοτροπίας, το πλαίσιο συνθηκών το οποίο οριοθετεί την παραγωγή της αρχαιολογικής γνώσης, τον ακαδημαϊκό χώρο ως δημόσιο χώρο εξουσίας. Η φεμινιστική αρχαιολογία είναι επίσης μία κατάσταση εγρήγορσης, σε ό,τι αφορά τη δυναμική εξουσίας που επικρατεί στον κλάδο, μία κατάσταση συνεχούς κριτικής και αυτοκριτικής (Conkey 2005, Tomášková 2007: 3, Wylie 2007). Διαφορετικά κινδυνεύουμε να αλλάξουμε τον αρχαιολογικό λόγο –την πιο ορατή του όψη, αυτή που δημοσιοποιείται–, αλλά να διαιωνίσουμε την ανδροκεντρική δομή των μηχανισμών που τον παράγουν (πρβλ. Montón Subías υπό έκδοση).

Ευτυχώς η πατριαρχία δεν κυριάρχησε ποτέ στο σύνολο της ανθρώπινης εμπειρίας (Rivera 2000: 105) ούτε στον ακαδημαϊκό χώρο· διαφορετικά θα ήταν αδύνατο να αμφισβητήσουμε τη λογική της και να προτείνουμε εναλλακτικές λύσεις. Η πατριαρχία αφήνει επίσης κάποιες ρωγμές, ώστε να είναι δυνατή η κριτική, κατ' αναλογία με ό,τι υποστήριζαν κοινωνιολόγοι όπως ο Giddens (1984)· η δομή περιορίζει, αλλά και καθιστά δυνατή την αλλαγή. Με αυτή την έννοια διάφορες ερευνήτριες και ερευνητές προτείνουν εναλλακτικές λύσεις, για να ενσταλάξουν στην

επιστημονική πράξη τις αξίες τις οποίες διακηρύσσει ο φεμινισμός. Στον κλάδο μας, παραδείγματος χάρη, η Alison Wylie (2007: 212) μας καλεί να εργαστούμε με διαφορετική ηθική, η οποία θα καταργεί κάθε τρόπο εκμετάλλευσης και κυριαρχίας και θα οικοδομεί ισότιμες σχέσεις σε αντίθεση με τον ισχύοντα κανόνα της ακαδημαϊκής πράξης, κάθετο και ιεραρχικό. Διάφορες φωνές από διάφορες επιστήμες στη χώρα μας (Arnaus και Piussi 2010, Comins 2009, Guasch 2006, Montón Subías 2010γ, Salazar 2012) μας καλούν να συμπεριλάβουμε στη δημόσια σφαίρα εξουσίας τις αξίες της καθημερινότητας και την ηθική της φροντίδας (Gilligan 1982). Αξίες που, καθώς είναι στενά συνδεδεμένες με τα παραδοσιακά καθήκοντα των γυναικών, αφορούν τη διυποκειμενικότητα, την αποδοχή, την αλληλεγγύη και την τρυφερότητα (Comins 2009). Επιπλέον οι μελετήτριες του φεμινισμού της διαφοράς, που δραστηριοποιούνται στα ερευνητικά κέντρα Duoda (Πανεπιστήμιο Βαρκελώνης) και Diotima (Πανεπιστήμιο Βερόνας), έχουν ασχοληθεί πολύ συγκεκριμένα με τον ρόλο του πανεπιστημίου. Αναγνωρίζουν το παράδοξο ανάμεσα στην αριθμητική υπεροχή των γυναικών στο πανεπιστήμιο –σήμερα περισσότερο από ποτέ– και στην πολιτισμική και πολιτική υπεροχή των ανδρών και προτείνουν μία εναλλακτική λύση με βάση αυτό που ονομάζουν «συμβολική τάξη της μητέρας» (Arnaus και Piussi 2010, Rivera 2010: 57): μία εναλλακτική λύση που, ενώ θα «διατηρεί ό,τι πολύτιμο διαθέτει η ανδρική παράδοση» (Rivera 2010: 57), θα εισάγει στο πανεπιστήμιο διαφορετικές μορφές σχέσεων, οι οποίες θα καταρρίπτουν τις ασυμμετρίες και θα αντικαθιστούν την εξουσία με το κύρος στους διάφορους τομείς διαχείρισης, διδασκαλίας και έρευνας (Álvarez Galván 2010, Arnaus και Piussi 2010).

ΜΕ ΔΙΑΘΕΣΗ ΣΥΝΕΧΕΙΑΣ

Στις σελίδες που προηγήθηκαν παρουσιάσαμε τις αιτίες που δυσχεραίνουν, κατά την άποψή μας, τη συνύπαρξη της φεμινιστικής αρχαιολογίας με τον αρχαιολογικό κανόνα. Το κυρίαρχο ρεύμα αρνείται –αντιδρώντας ή αδιαφορώντας– να συμπεριλάβει λόγους του παρελθόντος διατυπωμένους σύμφωνα με αξίες και επιδιώξεις διαφορετικές από εκείνες που το χαρακτηρίζουν, ενώ οι φεμινίστριες ερευνήτριες και ερευνητές εγκλωβίζονται σε επαγγελματικές μεθόδους αντίθετες με τις αρχές από τις οποίες εμπνέεται το επιστημονικό τους έργο. Πιστεύουμε ότι είναι σημαντικό να συνειδητοποιήσουμε αυτή την κατάσταση, παρόλο που είναι εξαιρετικά δύσκολο να την αλλάξουμε. Γνωρίζουμε πόσο δύσκολο είναι να ακολουθήσουμε

ακαδημαϊκή σταδιοδρομία εφαρμόζοντας μία δυναμική διαφορετική από εκείνη που κυριαρχεί στο «επιστημονικό πεδίο» (με την έννοια του Bourdieu 1975), ότι αισθανόμαστε κάθε φορά μεγαλύτερη ένταση, πίεση και άγχος εξαιτίας των διαδικασιών και των υποχρεώσεων που καθιστούν πολυτέλεια όχι μόνο τον χρόνο τον οποίο θα έπρεπε να αφιερώνουμε στις σχέσεις και στη ζωή μας (de Vita 2010: 84), αλλά και τον χρόνο για να σκεφτούμε και να ηρεμήσουμε, πράγμα που παραδόξως τροφοδοτεί και τη σωστή έρευνα. Οι ερευνήτριες που έχουν αφιερώσει περισσότερο χρόνο για να σκεφτούν αυτό το δίλημμα, αποκαρδιώνονται κάποιες φορές από την αίσθηση ή την αμφιβολία μήπως έχουν δημιουργήσει μέσα στο πανεπιστήμιο παράλληλους χώρους, αντί να αλλάξουν αυτόν τον κατά παράδοση ανδρικό θεσμό (βλ. π.χ. Rivera 2010, Zamboni 2010: 74). Συμφωνούμε μαζί τους (και με άλλους και άλλες) ότι πρέπει να συνεχίσουμε να εργαζόμαστε με βάση την καθημερινή μας εμπειρία, για να διευρύνουμε τα όρια που θα συμπεριλάβουν αυτούς τους διαφορετικούς τρόπους δράσης, όρια που θα επιτρέπουν να οικοδομήσουμε με αποτελεσματικότητα κοινωνικές και επαγγελματικές σχέσεις σε μεγαλύτερη αρμονία με τις αρχές του φεμινισμού. Η δυνατότητα εναλλακτικού λόγου σχετικά με το παρελθόν θα μείνει ανολοκλήρωτη, αν όσες/όσοι τον προτείνουν δεν συνδυάσουν τον προβληματισμό σχετικά με τους ανθρώπους στο παρελθόν με τον προβληματισμό σχετικά με τις πράξεις των ανθρώπων στο παρόν. Αυτό όχι μόνο θα εξαλείψει την ανδρική πατριαρχική παράδοση, αλλά θα οδηγήσει και σε μία πιο δημοκρατική επιστήμη (με την έννοια της Longino 1990). Έτσι θα καταρρεύσουν, στην περίπτωσή μας, δύο μέτωπα, η ερμηνεία του παρελθόντος και οι ανθρώπινες σχέσεις στο παρόν, οι οποίες έχουν οικοδομηθεί σύμφωνα με τα κοινωνικοπολιτισμικά πρότυπα της πατριαρχίας.

Προσωπικά δεν επιθυμούμε να βγούμε από το περιθώριο, αλλά να μετατρέψουμε το περιθώριο σε κυρίαρχο ρεύμα, «πάλι, όπως μετέτρεψε την πατριαρχία και την έμφυλη πολιτική της ο φεμινισμός του 20^{ου} αιώνα, με μία αναίμακτη επανάσταση, δηλαδή με μία ή πολλές συμβολικές επαναστάσεις που θα καταργούν τους δεσμούς της γνώσης με την εξουσία, που θα εξοβελίζουν την εξουσία από την πανεπιστημιακή ζωή» (Rivera 2010: 68).

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ευχαριστούμε θερμά τους επιμελητές αυτού του αφιερώματος του περιοδικού Complutum για την πρόσκληση να συμμετάσχουμε. Ευχαριστούμε επίσης τις/τους συναδέλφους, φίλες και φίλους που διάβασαν και σχολίασαν το αρχικό κείμενο και μας έδωσαν πληροφορίες για να τις συμπεριλάβουμε. Απευθύνουμε επομένως τις ειλικρινέστερες ευχαριστίες μας στον Albert Presas, την Almudena Hernando, την Apen Ruiz και τη María Cruz Berrocal.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

- ALARCÓN E. (2007): Las prácticas de cuidados en las sociedades prehistóricas: la cultura argárica. *Arqueología y Territorio* 3: 233-249.
- ALARCÓN E., SÁNCHEZ ROMERO M., MORENO A., CONTRERAS F., ARBOLEDAS L. (2008): Las actividades de mantenimiento en los contextos fortificados de Peñalosa. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Granada* 18: 265-296.
- ÁLVAREZ GALVÁN F. M. (2010): Doble sí, doble saber: maternidad y universidad. *La universidad fértil: mujeres y hombres, una apuesta política* (R. Arnaus και A. M. Piusi, επιμ.), Octaedro, Barcelona: 145-154.
- ARANDA G., MONTÓN SUBÍAS S., JIMÉNEZ-BROBEIL S. (2009α): Conflicting evidence? Weapons and skeletons in the Bronze Age of south-east Iberia. *Antiquity* 83 (322): 1038-1051.
- ARANDA G., MONTÓN SUBÍAS S., SÁNCHEZ ROMERO M., ALARCÓN E. (2009β): Death and everyday life: the Argaric societies from southeast Iberia. *Journal of Social Archaeology* 9 (2): 139-162.
- ARGELÉS T., PIQUÉ R., VILA A. (1991): La importancia de llamarse hombre en prehistoria. *Revista de Arqueología* 121: 6-9.
- ARNAUS R. (2010): El sentido político de la creación femenina. *La universidad fértil: mujeres y hombres, una apuesta política* (R. Arnaus και A. M. Piusi, επιμ.), Octaedro, Barcelona: 155-184.
- ARNAUS R., PIUSSI A. M. (επιμ.) (2010): *La universidad fértil: mujeres y hombres, una apuesta política*. Octaedro, Barcelona.
- ARNEIL B. (1999): *Politics and feminism*. Blackwell, Oxford.
- ATALAY S. (2012) *Community based archaeology: research with, by and for indigenous and local communities*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles.
- BENAVIDES O. (2005): Los ritos de autenticidad: indígenas, pasado y el estado ecuatoriano. *Arqueología Suramericana* 1 (1): 5-48.

- BERTELSEN R., LILLEHAMMER A., NÆS J.-R. (επιμ.) (1987): *Were they all men? An examination of sex roles in prehistoric society*. Arkeologisk Museum i Stavanger, Stavanger.
- BLAKEY M. (1983): Socio-political bias and ideological production in historical archaeology. *The socio-politics of archaeology* (J. M. Gero, D. M. Lacy και M. L. Blakey, επιμ.), Department of Anthropology, University of Massachusetts at Amherst (Research Report 23): 5-16.
- BLAZINA C. (2003): *The cultural myth of masculinity*. Praeger Publishers, Westport.
- BOURDIEU P. (1975): La spécificité du champ scientifique et les conditions sociales du progrès de la raison. *Sociologie et Sociétés* 7 (1): 91-118.
- CABALLERO C. (2010): Prólogo. *La universidad fértil: mujeres y hombres, una apuesta política* (R. Arnaus και A. M. Piussí, επιμ.), Octaedro, Barcelona: 9-15.
- CÁRDABA G., CRUZ BERROCAL M., GONZÁLEZ C., MANSILLA A. M., RODRÍGUEZ DE LA ESPERANZA M., RUIZ C., TORMO M. (1998): Las primeras generaciones de arqueólogas españolas: una aproximación. *Revista d'Arqueologia de Ponent* 8: 151-166.
- CASTRO P., CHAPMAN R., GILI S., LULL V., MICÓ R., RIHUETE C., RISCH R., SANAHUJA M. E. (1993-4): Tiempos sociales de los contextos funerarios argáricos. *Anales de Prehistoria y Arqueología* 9/10: 77-107.
- COLLINS P. H. (1990): *Black feminist thought: knowledge, consciousness, and the politics of empowerment*. Routledge, New York.
- COLOMER L. (1996): Contenidors ceràmics i processament d'aliments a la prehistòria. *Cota Zero* 12: 47-60.
- COLOMER L. (2005): Cerámica prehistórica y trabajo femenino en El Argar: una aproximación desde los estudios de la tecnología cerámica. *Arqueología y género* (M. Sánchez Romero, επιμ.), Universidad de Granada, Granada: 177-217.
- COLOMER L., GONZÁLEZ MARCÉN P., MONTÓN SUBÍAS S. (1998): Maintenance activities, technological knowledge and consumption patterns: a view of northeast Iberia (2000-500 Cal BC). *Journal of Mediterranean Archaeology* 11 (1): 53-80.
- COLOMER L., GONZÁLEZ MARCÉN P., MONTÓN SUBÍAS S., PICAZO M. (επιμ.) (1999): *Arqueología y teoría feminista: estudios de mujeres y cultura material en arqueología*. Icaria, Barcelona.
- COLOMER L., GILI S., GONZÁLEZ MARCÉN P., MONTÓN SUBÍAS S., PICAZO M., RIHUETE C., RUIZ M., SANAHUJA M. E., SANZ T., TENAS M. (1992): ¿Somos todas hombres? Συνεδρία “Arqueología de las mujeres”, *Reunión de Arqueología Teórica*, Santiago de Compostela.

- COLOMER L., GILI S., GONZÁLEZ MARCÉN P., MONTÓN SUBÍAS S., PICAZO M., RIHUETE C., RUIZ M., SANAHUJA M. E., SANZ T., TENAS M. (1993): Género y arqueología: las mujeres en la prehistoria. *Arqúritica* 6: 5-7.
- COMINS I. (2009): *Filosofía del cuidar: una propuesta coeducativa para la paz*. Icaria, Barcelona.
- CONKEY M., GERO J. (1997): Programme to practice: gender and feminism in archaeology. *Annual Review of Anthropology* 26: 411-438.
- CONKEY M., SPECTOR J. (1984): Archaeology and the study of gender. *Advances in archaeological method and theory* (M. Schiffer, επιμ.), Academic Press, New York: 1-38.
- CONKEY M. (2005): Dwelling at the margins, action at the intersection? Feminist and indigenous archaeologies. *Archaeologies* 1 (1): 9-59.
- CONNELL R. W. (1995): *Masculinities*. Allen and Unwin, Sydney.
- CONNELL R. W., MESSERSCHMIDT J. W. (2005): Hegemonic masculinity: rethinking the concept. *Gender and Society*, 19 (6): 829-859.
- CRUZ BERROCAL M. (2009): Feminismo, teoría y práctica de una arqueología científica. *Trabajos de Prehistoria* 66 (2): 25-43.
- CRUZ BERROCAL M. (υπό έκδοση): Archaeology is (sometimes) history, or it is nothing. *The prehistory of Iberia: debating early social stratification and the state* (M. Cruz Berrocal, L. García και A. Gilman, επιμ.), Routledge, London.
- CURIÀ E., PICAZO M. (2000): Cambios del poblamiento rural en El Empordà durante la etapa de transición a la romanización. *Els productes alimentaris d'origen vegetal a l'edat del ferro de l'Europa occidental: de la producció al consum* (R. Buxó και E. Pons, επιμ.), Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona: 87-94.
- DE BEAUVOIR S. (1949): *Le deuxième sexe*. Gallimard, Paris.
- DE PEDRO M. J. (2006): El grup domèstic i les activitats de manteniment en un llogaret de l'Edat del Bronze: la Lloma de Betxí (Paterna, València). *Les dones en la prehistòria* (B. Soler, επιμ.), Museu de Prehistòria, Valencia: 105-118.
- DE VITA A. (2010): En la universidad: calidad de vida y vida asociada *La universidad fértil: mujeres y hombres, una apuesta política* (R. Arnaus και A. M. Piussi, επιμ.), Octaedro, Barcelona: 79-90.
- DELGADO A., FERRER M. (2007): Alimentos para los muertos: mujeres, rituales funerarios e identidades coloniales. *Interpreting household practices: reflections on the social and cultural roles of maintenance activities* (P. Gonzalez Marcén, C. Masvidal Fernández, S. Montón Subías και M. Picazo Gurina, επιμ.), Centre d'Estudis del Patrimoni Arqueològic de la Prehistoria, Universitat Autònoma de Barcelona (Treballs d'Arqueologia 13): 29-67.

- DÍAZ-ANDREU M., SANZ N. (1994): Women in Spanish archaeology. *Equity issues for women in archaeology* (M. C. Nelson, S. M. Nelson και Alison Wylie, επιμ.), American Anthropological Association, Washington, DC (Archaeological Papers 5): 121-130.
- DÍAZ-ANDREU M. (2005): Género y arqueología: una nueva síntesis. *Arqueología y género* (M. Sánchez Romero, επιμ.), Universidad de Granada, Granada: 13-51.
- DÍAZ-ANDREU M., MONTÓN SUBÍAS S. (2012): Feminist and gender studies in southwestern Europe: Spanish, Portuguese and French prehistoric archaeologies. *A companion to gender prehistory* (D. Bolger, επιμ.), Wiley – Blackwell, Malden: 438-457.
- DJERASSI C. (1989): *Cantor's dilemma*. Penguin, New York.
- DJERASSI C. (1998): *No*. Penguin, New York.
- DOWSON T. A. (1998): Homosexualitat, teoria queer i arqueologia. *Cota Zero* 14: 81-87.
- EASTHOPE A. (1990): *What a man's gotta do: the masculine myth in popular culture*. Routledge, New York.
- ENGELSTAD E. (1999): Imágenes de poder y contradicción: teoría feminista y arqueología posprocesual. *Arqueología y teoría feminista: estudios sobre mujeres y cultura material en arqueología* (L. Colomer, P. González Marcén, S. Montón Subías και M. Picazo, επιμ.), Icaria, Barcelona: 69-96.
- ENGELSTAD E. (2007): Much more than gender. *Journal of Archaeological Method and Theory* 14 (3): 217-234.
- ESCORIZA T. (2002): *La representación del cuerpo femenino: mujeres y arte rupestre levantino del arco mediterráneo de la Península Ibérica*. B.A.R., Oxford.
- ESCORIZA T., SANAHUJA M. E. (2005): La prehistoria de la autoridad y la relación: nuevas perspectivas de análisis para las sociedades del pasado. *Arqueología y género* (M. Sánchez Romero, επιμ.), Universidad de Granada, Granada: 109-140.
- FERNÁNDEZ MARTÍNEZ V. M. (2006): *Una arqueología crítica: ciencia, ética y política en la construcción del pasado*. Crítica, Barcelona.
- FERNÁNDEZ-POSSE M. D. (2000): La mujer en la cultura castreña astur. *Espacios de género en la arqueología* (P. González Marcén, επιμ.), Teruel, Seminario de Arqueología y Etnología Turolense (Arqueología Espacial 22): 143-160.
- FRANKLIN M. (2001): A black feminist-inspired archaeology? *Journal of Social Archaeology*, 1 (1): 108-125.
- GERO J. (1996): Archaeological practice and gendered encounters with field data. *Gender and archaeology* (R. P. Wright, επιμ.), University of Pennsylvania Press, Philadelphia: 251-280.

- GIDDENS A. (1984): *The constitution of society: outline of the theory of structuration*. Polity Press, Cambridge.
- GILLIGAN C. (1982): *In a different voice: psychological theory and women's development*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- GONZÁLEZ MARCÉN, P. (2006): Dones i prehistòria: viure el present, pensar el passat. *Les dones en la prehistòria* (B. Soler, επιμ.), Museu de Prehistòria, Valencia: 15-26.
- GONZÁLEZ MARCÉN, P. (2008α): La otra prehistoria: creación de imágenes en la literatura científica y divulgativa. *Arenal* 15 (1): 91-109.
- GONZÁLEZ MARCÉN, P. (2008β): Tiempos de mujeres: escala de análisis y metodología arqueológica. *Arqueología del género: 1er Encuentro Internacional en la UAM* (L. Prados και C. Ruiz, επιμ.), Universidad Autónoma de Madrid, Madrid: 61-75.
- GONZÁLEZ MARCÉN P., PICAZO M. (2005): Arqueología de la vida cotidiana. *Arqueología y género* (M. Sánchez Romero, επιμ.), Universidad de Granada, Granada: 141-158.
- GONZÁLEZ MARCÉN P, MONTÓN SUBÍAS S., PICAZO M. (2007): Continuidad y cambio social en la cultura material de la vida cotidiana. *Complutum* 18: 175-84.
- GONZÁLEZ MARCÉN P, MONTÓN SUBÍAS S., PICAZO M. (2008): Towards an archaeology of maintenance activities. *Engendering social dynamics: the archaeology of maintenance activities* (S. Montón Subías και M. Sánchez Romero, επιμ.), BAR, Oxford: 3-8.
- GONZÁLEZ RUIBAL A. (2011): El desastre académico de la arqueología. *El futuro de la arqueología en España* (J. Almansa, επιμ.), JAS Arqueología, Madrid: 99-104.
- GUASCH O. (2006): *Héroes, científicos, heterosexuales y gays: los varones en perspectiva de género*. Bellaterra, Barcelona.
- HARDING S. (1986): *The science question in feminism*. Cornell University Press, London.
- HARTSOCK N. (1983): The feminist standpoint: developing the ground for a specifically feminist historical materialism. *Discovering reality: feminist perspectives in epistemology, metaphysics, methodology and philosophy of science* (S. Harding και M. Hintikka, επιμ.), D. Reidel, Dordrecht: 283-310.
- HERNÁNDEZ L. (2005): La mujer de la prehistoria: un sujeto activo. *El conocimiento del pasado: una herramienta para la igualdad* (M. C. Sevillano, J. Rodríguez, M. Olarte και L. Lahoz, επιμ.), Plaza Universitaria, Salamanca: 75-86.
- HERNANDO A. (2000): Hombres del tiempo y mujeres del espacio: individualidad, poder y relaciones de género. *Espacios de género en la arqueología* (P. González Marcén, επιμ.), Teruel, Seminario de Arqueología y Etnología Turolense (Arqueología Espacial 22): 23-44.
- HERNANDO A. (2002): *Arqueología de la identidad*. Akal, Madrid.

- HERNANDO A. (2005): Mujeres y prehistoria: en torno a la cuestión del origen del patriarcado. *Arqueología y género* (M. Sánchez Romero, επιμ.), Universidad de Granada, Granada: 73-108.
- HERNANDO A. (2010): Gender, individual, and affine/consanguineal relationships in “egalitarian societies”: the Awá-Guajá case. *Situating gender in European archaeologies* (L. H. Dommasnes, T. Hjørungdal, S. Montón Subías, M. Sánchez-Romero και N. Wicker, επιμ.), Archaeolingua, Budapest: 283-306.
- HERNANDO A. (2012): *La fantasía de la individualidad: sobre la construcción sociohistórica del sujeto moderno*. Katz, Buenos Aires.
- HERNANDO A. (υπό έκδοση): Change, individuality and reason, or how archaeology has legitimized a patriarchal modernity. *Reclaiming archaeology: beyond the tropes of modernity* (A. González-Ruibal, επιμ.), Routledge, London.
- HERNANDO A., POLITIS G., GONZÁLEZ RUIBAL A., BESERRA E. (2011): Gender, power and mobility among the Awá-Guajá (Maranhão, Brazil). *Journal of Anthropological Research* 67 (2): 189-211.
- HORNOS F., RÍSQUEZ C. (2005): Representación en la actualidad: las mujeres en los museos. *Arqueología y género* (M. Sánchez Romero, επιμ.), Universidad de Granada, Granada: 479-490.
- INTEMAN K. (2010): 25 years of feminist empiricism and standpoint theory: where are we now? *Hypatia* 25 (4): 778-796.
- IZQUIERDO I. (2007): Arqueología de la muerte y el estudio de la sociedad: una visión desde el género en la cultura ibérica. *Complutum* 18: 87-101.
- LONGINO H. (1990): *Science as social knowledge: values and objectivity in scientific inquiry*. Princeton University Press, Princeton.
- LOZANO S. (2008): El sistema sexo-género en la Edad del Bronce egea: los frescos de Knossos y Akrotiri. *Actas de las I Jornadas de Jóvenes en Investigación Arqueológica: dialogando con la cultura material* (OrJIA, επιμ.), CERSA, Madrid: 351-358.
- LOZANO S. (2011α): El hombre es la medida de todas las cosas: el tópico androcéntrico en arqueología. *Estrat Crític* 5 (3): 18-29.
- LOZANO S. (2011β): Gender thinking in the making: feminist epistemology and gender archaeology. *Norwegian Archaeological Review* 44 (1): 21-39.
- MACCORMACK C. P., STRATHERN M. (επιμ.) (1980): *Nature, culture and gender*. Cambridge University Press, New York.
- MACCORMACK C. P. (1980): Nature, culture and gender: a critique. *Nature, culture and gender* (C. P. MacCormack και M. Strathern, επιμ.), Cambridge University Press, New York: 1-24.

- MASVIDAL C., PICAZO M. (2005): *Modelando la figura humana: reflexiones en torno a las imágenes femeninas de la antigüedad*. Quaderns Crema, Barcelona.
- MONTÓN SUBÍAS S. (2000): Las mujeres y su espacio: una historia de los espacios sin historia. *Espacios de género en la arqueología* (P. González Marcén, επιμ.), Teruel, Seminario de Arqueología y Etnología Turolense (Arqueología Espacial 22): 45-59.
- MONTÓN SUBÍAS S. (2002): Cooking in zooarchaeology: is this issue still raw? *Consuming passion and patterns of consumption* (P. Miracle και N. Milner, επιμ.), McDonald Institute Monographs, Cambridge: 7-15.
- MONTÓN SUBÍAS S. (2007): Interpreting archaeological continuities: an approach to transversal equality in the Argaric Bronze Age of south-east Iberia. *World Archaeology* 39 (2): 256-262.
- MONTÓN SUBÍAS S. (2010α): Muerte e identidad femenina en el mundo argárico. *Trabajos de Prehistoria* 67 (1): 119-137.
- MONTÓN SUBÍAS S. (2010β): Black swans and archaeological interpretation. *Norwegian Archaeological Review* 43 (1): 1-11.
- MONTÓN SUBÍAS S. (2010γ): Maintenance activities and the ethics of care. *Situating gender in European archaeologies* (L. H. Dommasnes, T. Hjørungdal, S. Montón Subías, M. Sánchez Romero και N. Wicker, επιμ.), Archaeolingua, Budapest: 23-33.
- MONTÓN SUBÍAS S. (2011): Muerte y género en la prehistoria española. *La arqueología funeraria desde una perspectiva de género* (L. Prados, επιμ.). Universidad Autónoma de Madrid, Madrid: 21-37.
- MONTÓN SUBÍAS S. (υπό έκδοση): The development of feminist, gender and queer archaeologies: a Spanish perspective. *Encyclopedia of global archaeology* (C. Smith, επιμ.), Springer, New York.
- MONTÓN SUBÍAS S., MEYER W. (υπό έκδοση): Engendered archaeologies. *Encyclopedia of global archaeology* (C. Smith, επιμ.), Springer, New York.
- MONTÓN SUBÍAS S., SÁNCHEZ ROMERO M. (επιμ.) (2008): *Engendering social dynamics: the archaeology of maintenance activities*. BAR, Oxford.
- MOSER S. (1996): Science, stratigraphy and the deep sequence: Excavations vs survey and the question of gendered practice in archaeology. *Antiquity* 70 (270): 813–823.
- MOSER S. (2007): On disciplinary culture: archaeology as fieldwork and its gendered associations. *Journal of Archaeological Method and Theory* 14 (3): 235-263.
- OROZCO T. (2005): Cultura material y actitudes de género: el utillaje lítico tallado. *Arqueología y género* (M. Sánchez Romero, επιμ.), Universidad de Granada, Granada: 245-260.
- ORTNER S. (1974): Is female to male as nature is to culture? *Women, culture, and society* (M. Rosaldo και L. Lamphere, επιμ.), Stanford University Press, Stanford: 68-87.

- PALLARÉS M. (2000): Género y espacio social en arqueología. *Espacios de género en la arqueología* (P. González Marcén, επιμ.), Teruel, Seminario de Arqueología y Etnología Turolense (Arqueología Espacial 22): 61-92.
- PENALVA J. (2011): *Corrupción en la universidad: el ocaso de la educación, el triunfo de la endogamia*. Ciudadela Libros, Madrid.
- PEÑASCO R. (2005): *Mobbing en la universidad*. Adhara, Madrid.
- PÉREZ M. (2011): Redescubriendo la realidad material: recuperando el feminismo materialista para la arqueología social. *Revista Atlántica-Mediterránea de Prehistoria y Arqueología Social* 13: 47-64.
- PICAZO M. (1997): Hearth and home: the timing of maintenance activities. *Invisible people and processes: writing gender and childhood into European archaeology* (J. Moore και E. Scott, επιμ.), Leicester University Press, London: 59-67.
- PIÑUEL I. (2005): El acoso psicológico en la universidad: el silencio de los corderos, πρόλογος *Mobbing en la universidad* (R. Peñasco), Adhara, Madrid: 25-33.
- PLECK J. H. (1983): *The myth of masculinity*. The MIT Press, Massachusetts.
- POLITIS G. (2001): On archaeological praxis, gender bias and indigenous peoples in South America. *Journal of Social Archaeology* 1 (1): 90-107.
- POTTER E. (2006): *Feminism and philosophy of science: an introduction*. Routledge, London.
- PRADOS L. (2007): Mujer y espacio sagrado: haciendo visibles a las mujeres en los lugares de culto de época ibérica. *Complutum* 18: 217-225.
- PRADOS L. (2010): Gender and identity in Iberian funerary contexts (5th-3rd century BC). *Situating gender in European archaeologies* (L. H. Dommasnes, T. Hjørungdal, S. Montón Subías, M. Sánchez Romero και N. Wicker, επιμ.), Archaeolingua, Budapest: 205-224.
- QUEROL M. A. (2000): El lenguaje utilizado en el tema del origen de la humanidad: una visión feminista. *Primeras Jornadas Internacionales sobre roles sexuales y de género. Mujer, ideología y población*, ARYS – Ediciones Clásicas, Madrid: 221-238.
- QUEROL M. A. (2008): La imagen de la mujer en las reconstrucciones actuales de la prehistoria. *Arqueología del género: 1er Encuentro Internacional en la UAM* (L. Prados και C. Ruiz, επιμ.), Universidad Autónoma de Madrid, Madrid: 27-42.
- QUEROL M. A., HORNOS F. (2011): La representación de las mujeres en los modernos museos arqueológicos: estudio de cinco casos. *Revista Atlántica-Mediterránea de Prehistoria y Arqueología Social* 13: 135-156.
- REESER T. (2010): *Masculinities in theory: an introduction*. Wylie-Blackwell, Malden.
- RENFREW C., BAHN P. (2012): *Arqueología: teorías, métodos y prácticas*. Akal, Madrid.

- RÍSQUEZ C., GARCÍA LUQUE A. (2007): ¿Actividades de mantenimiento en el registro funerario? El caso de las necrópolis íberas. *Interpreting household practices: reflections on the social and cultural roles of maintenance activities* (P. Gonzalez Marcén, C. Masvidal Fernández, S. Montón Subías και M. Picazo Gurina, επιμ.), Universitat Autònoma de Barcelona, Centre d'Estudis del Patrimoni Arqueològic de la Prehistòria (Treballs d'Arqueologia 13): 145-170.
- RÍSQUEZ C., GARCÍA LUQUE A, HORNOS F. (2010): Mujeres y mundo funerario en las necrópolis ibéricas. *La Dama de Baza: un viaje femenino al más allá* (T. Chapa και I. Izquierdo, επιμ.), Ministerio de Cultura, Madrid: 259-277.
- RIVERA M. (1994): *Nombrar el mundo en femenino: pensamiento de las mujeres y teoría feminista*. Icaria, Barcelona.
- RIVERA M. (2000): Una cuestión de oído: de la historia de la estética de la diferencia sexual. *De dos en dos: las prácticas de creación y recreación de la vida y la convivencia humana* (M. Beltrán, C. Caballero, M. Cabré, M. Rivera και A. Vargas, επιμ.), Horas y Horas, Madrid: 103-122.
- RIVERA M. (2005): La historia de las mujeres que nombra el mundo en femenino. *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* 26: 1155-1164.
- RIVERA M. (2010): El Centro de Investigación Duoda ¿es la universidad? *La universidad fértil: mujeres y hombres, una apuesta política* (R. Arnaus και A. M. Piussi, επιμ.), Octaedro, Barcelona: 51-70.
- ROSE H. (1983): Hand, brain, and heart: a feminist epistemology for the natural sciences. *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 9 (1): 73-90.
- RUIZ A. (2008): Eulalia Guzmán y la imposibilidad de excavar en suelo nacional. *Cuiculco* 15 (43): 137-157.
- SALAZAR O. (2012): Otras masculinidades posibles: hacia una humanidad diferente y diferenciada. *Recerca* 12: 87-112.
- SANAHUJA M. E., PICAZO M. (1989): Los estudios de las mujeres a lo largo de la prehistoria y en la antigüedad griega: estado de la cuestión. *Arqritica* 1: 32-37.
- SANAHUJA M. E. (1991): Modelos explicativos sobre los orígenes y evolución de la humanidad. *Mujeres y sociedad: nuevos enfoques teóricos y metodológicos* (L. Luna, επιμ.), Universidad de Barcelona, Barcelona: 149-166.
- SANAHUJA M. E. (2002): *Cuerpos sexuados, objetos y prehistoria*. Feminismos – Càtedra, Barcelona.
- SANAHUJA M. E. (2006): Dones, homes i aixovars funeraris. *Les dones en la prehistòria* (B. Soler, επιμ.), Museu de Prehistòria, Valencia: 79-89.
- SÁNCHEZ LIRANZO O. (2008): El debate teórico en los estudios de la arqueología del género y su incidencia en la prehistoria. *Arqueología del género. 1er Encuentro*

- Internacional en la UAM* (L. Prados και C. Ruiz, επιμ.), Universidad Autónoma de Madrid, Madrid: 43-60.
- SÁNCHEZ ROMERO M. (2000): Mujeres y espacios de trabajo en el yacimiento de los Castillejos (Montefrío). *Espacios de género en la arqueología* (P. González Marcén, επιμ.), Teruel, Seminario de Arqueología y Etnología Turolense (Arqueología Espacial 22): 93-106.
- SÁNCHEZ ROMERO M. (2007): Actividades de mantenimiento en la edad del bronce del sur peninsular: el cuidado y la socialización de individuos infantiles. *Complutum* 18: 25-34.
- SÁNCHEZ ROMERO M. (2008): An approach to learning and socialization in children during the Spanish Bronze Age. *Children, identity and the past* (L. H. Dommasnes και M. Wrigglesworth, επιμ.), Cambridge Scholars Publishing, Cambridge: 113-124.
- SÁNCHEZ ROMERO M. (2009): La arqueología de las mujeres y las relaciones de género en España: una revisión bibliográfica. *Los estudios de las mujeres de España y Argentina: propuesta para el debate* (M. E. Fernández, N. Bonaccorsi και C. Lagunas, επιμ.), Prometeo Libros, Buenos Aires: 79-102.
- SÁNCHEZ ROMERO M., ARANDA G. (2005): El cambio en las actividades de mantenimiento durante la edad del bronce: nuevas formas de preparación, presentación y consumo de alimentos. *Dones i activitats de manteniment en temps de canvi* (P. Gonzalez Marcén, S. Montón Subías και M. Picazo Gurina, επιμ.), Universitat Autònoma de Barcelona, Centre d'Estudis del Patrimoni Arqueològic de la Prehistòria (Treballs d'Arqueologia 11): 73-90.
- SÁNCHEZ ROMERO M., MORENO A. (2005): Mujeres y producción metalúrgica en la prehistoria: el caso de Peñalosa (Baños de La Encina, Jaén). *Arqueología y género* (M. Sánchez Romero, επιμ.), Universidad de Granada, Granada: 261-81.
- SEIDLER V. (2000): *La sinrazón masculina: masculinidad y teoría social*. UNAM, Centro Superior de Investigaciones y Estudios Superiores en Antropología Social, Paidós Mexicana, México D.F.
- SHIVA V. (1998): Las mujeres en la naturaleza. *Ecología y feminismo* (M. X. Agra Romero, επιμ.), Comares, Granada: 161-177.
- SIMONE R. (2000): *L'università dei tre tradimenti: un dossier ancora aperto*. Laterza, Roma.
- SMITH D. (1988): *The everyday world as problematic: a feminist sociology*. Northeastern University Press, Boston.
- SOLER B. (2008): De la investigación a la difusión: el museo como vehículo de mediación. *Arenal* 15 (1): 174-194.
- TANESINI A. (1999): *An introduction to feminist epistemologies*. Blackwell, Oxford.

- TOMÁŠKOVÁ S. (2007): Mapping a future: archaeology, feminism and scientific practice. *Journal of Archaeological Method and Theory* 14 (3): 264-284.
- VARGAS I. (2004): Hacia una teoría feminista en arqueología. *Otras Miradas* 4 (2): 62-75.
- VÁZQUEZ-CUPEIRO S., ELSTON M. (2006): Gender and academic career trajectories in Spain: from gendered passion to consecration in a “sistema endogámico”? *Employee Relations* 28 (6): 588-603.
- VICENT J. (1994): Perspectivas de la teoría arqueológica en España. *Sexto Coloquio Hispano-Ruso de Historia*, Fundación Cultural Banesto, Madrid: 215-222.
- VILA A. (2011): Política y feminismo en arqueología prehistórica. *Revista Atlántica-Mediterránea de Prehistoria y Arqueología Social* 13: 17-32.
- VOSS B. (2008): Sexuality studies in archaeology. *Annual Review of Anthropology* 37: 317-336.
- WATKINS J. (2000): *Indigenous archaeology: American Indian values and scientific practice*. Altamira Press, Walnut Creek.
- WYLIE A. (2003): Why standpoint matters. *Philosophical explorations of science, technology and diversity* (R. Figeroa και S. Harding, επιμ.) Routledge, London – New York: 26-49.
- WYLIE A. (2007): Doing archaeology as a feminist: an introduction. *Journal of Archaeological Method and Theory* 14 (3): 209-216.
- ZAMBONI C. (2010): El juego de las damas y el ajedrez. *La universidad fértil: mujeres y hombres, una apuesta política* (R. Arnaus και A. M. Piussi, επιμ.), Octaedro, Barcelona: 71-78.
- ZARZALEJOS M. M. (2008): Los estudios de arqueología del género en la Hispania romana. *Arqueología del género: 1er Encuentro Internacional en la UAM* (L. Prados και C. Ruiz, επιμ.), Universidad Autónoma de Madrid, Madrid: 297-326.